

«Θαλής – Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20ού αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες»

Α΄ κοινό σεμινάριο ερευνητικών ομάδων, Ρέθυμνο, 23-24.11.2012

Έφη Αβδελά,

«Δημόσια κοινωνικότητα: εννοιολογήσεις και πλαίσιο για συζήτηση»

(κείμενο υπό διαμόρφωση)

Στο σκεπτικό της αρχικής μας πρότασης για το ερευνητικό πρόγραμμα «Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20ού αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες»¹, γράφαμε, ανάμεσα σε άλλα: «Με τον όρο ‘δημόσια κοινωνικότητα’ εννοούμε εκδοχές κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονται στο δημόσιο χώρο στη βάση πολιτισμικών αντιλήψεων για τη συνάφεια και είναι προσανατολισμένες στην κοινή δράση, ανεξάρτητα αν είναι τυπικά θεσμοθετημένες ή όχι» (σ. 6).

Θα επιχειρήσω να αναλύσω εδώ περισσότερο από ό,τι στο αρχικό κείμενο την κεντρική έννοια του κοινού ερευνητικού μας προγράμματος, ως βάση για να επεξεργαστούμε μια κοινή εννοιολογική αφετηρία για τις μελέτες μας. Να διευκρινίσουμε δηλαδή τι ψάχνουμε και ποια είναι τα κοινά σημεία των επιμέρους ερευνών μας, ώστε να εξασφαλίσουμε την επιθυμητή ενότητα του προγράμματος.

Όπως τον χρησιμοποιούμε στο σκεπτικό μας, ο όρος κοινωνικότητα δεν αφορά την «ικανότητα να διατηρεί κανείς ανθρώπινες σχέσεις, να επιδιώκει τη συντροφιά των ομοίων του», σύμφωνα με έναν τρέχοντα κοινότυπο ορισμό· ούτε εκείνον τον τύπο κοινωνικών σχέσεων που αναπτύχθηκαν προς το τέλος του Παλαιού Καθεστώτος και περιγράφει ο ιστορικός Maurice Agulhon ή εκείνον των αριστοκρατικών σαλονιών. Πρόκειται μάλλον εδώ για εννοιολογικό εργαλείο, που έχουν επεξεργαστεί τα τελευταία χρόνια, από πολύ διαφορετικές αφετηρίες και με διαφορετικές επιστημολογικές παραδοχές, ανθρωπολόγοι, κοινωνιολόγοι και ιστορικοί που

¹ Κείμενο εργασίας 1 όπου και η σχετική εκτενής βιβλιογραφία.

επιδιώκουν να ξανασκεφτούν και να επανενοιολογήσουν το «κοινωνικό», μέσα κυρίως από μια κριτική στην έννοια της «κοινωνίας»².

Ας μείνουμε λίγο στο εννοιολογικό περιεχόμενο της «κοινωνικότητας». Ο γερμανός κοινωνιολόγος Georg Simmel επεξεργάστηκε ήδη από στις αρχές του 20ού αιώνα την έννοια αυτή ως εργαλείο για να σκεφτεί κανείς τις ανθρώπινες σχέσεις. Όταν ο Ζίμελ μιλούσε για «κοινωνικότητα», έδινε στην έννοια συγκεκριμένο περιεχόμενο: εννοούσε εκείνες τις σχέσεις που φτιάχνει ένα άτομο με άλλα, οι οποίες δεν έχουν στόχο, δεν βαρύνονται από πρόθεση πέρα από τις ίδιες. Ως «κοινωνικό παιχνίδι», η κοινωνικότητα παίρνει ποικίλες μορφές, από την κουβέντα και το φλερτ, ως το πρωτόκολλο και τους κανόνες καλής συμπεριφοράς. Ο Ζίμελ θεωρούσε αυτού του τύπου την κοινωνική αλληλόδραση αναπόσπαστα δεμένη με την πολιτισμική διαφοροποίηση. Την επεξεργάστηκε σε φαινομενικά ασήμαντες καθημερινές συνθήκες, όπως τις αισθήσεις, π.χ. την όσφρηση, ή το γεύμα και τους μετασχηματισμούς των μορφών του σε κανόνες. Ο Ζίμελ αντιλαμβανόταν την κοινωνικότητα ως συνώνυμη των κοινωνικών δικτύων, ως πολύμορφη και πολυδυναμική, να αναπτύσσεται σε πολλαπλούς τρόπους, με πολιτισμικές μορφές που εξαρτιούνται από το κοινωνικό περιβάλλον και την ιστορική περίοδο³. Η ανάλυσή του επέτρεψε αργότερα να σκεφτεί κανείς τις κοινωνικές σχέσεις παίρνοντας υπόψη του την πολιτισμική τους διάσταση. Με άλλα λόγια, η «κοινωνικότητα» προτάθηκε ως έννοια πιο ευέλικτη και εύπλαστη από την έννοια της «κοινωνίας».

Έννοια-κλειδί της ντιρκεμιανής παράδοσης, η «κοινωνία» έχει τεθεί εδώ και καιρό κατ' επανάληψη στο στόχαστρο των κοινωνικών επιστημόνων. Πιο συστηματική η κριτική αυτή έγινε κατά τη δεκαετία του 1980. Ανθρωπολόγοι, κοινωνιολόγοι και ιστορικοί, συχνά χωρίς επικοινωνία μεταξύ τους, επιδόθηκαν σε εκ βάθρων κριτική της ντιρκεμιανής έννοιας της «κοινωνίας». Μέσα από την κριτική αυτή ξαναανακαλύφθηκε, μεταξύ άλλων, και ο Ζίμελ.

² Δεν μπόρεσα να βρω αν γίνονται παρόμοιες συζητήσεις γύρω από την εννοιολόγηση της «κοινωνίας» στην πολιτική επιστήμη. Θα ήθελα εδώ να τονίσω τη βοήθεια που μου πρόσφερε η Κατερίνα Ροζάκου στην προσπάθειά μου να ανιχνεύσω την έννοια της «κοινωνικότητας», ιδίως στην ανθρωπολογία.

³ Georg Simmel, "The Sociology of Sociability", στο David Friby - M. Featherstone (επιμ.), *Simmel on culture: Selected Writings*, Sage Publications, Λονδίνο 1997, 120-130.

Αφετηρία ήταν οι απόπειρες να σκεφτεί κανείς ξανά το «κοινωνικό» με τρόπο που να επιτρέπει να προσδώσει στην ατομική και τη συλλογική δράση τη θέση που της αρμόζει. Θεωρήθηκε δηλαδή ότι στην ντικρεμιανή παράδοση η «κοινωνία» (εθνοκεντρικό ιστορικό παράγωγο της δυτικής σκέψης και μάλιστα συχνά συνώνυμο του έθνους), μακράν από το να γίνεται αντιληπτή ως το σύνολο των μελών της, αναφέρεται σε μια πραγματοποιημένη και υποστασιοποιημένη υπεροργανική οντότητα, υπεράνω των ατόμων, τα οποία ενσωματώνει διαμέσου της «κοινωνικοποίησης».

Αυτό το περιεχόμενο της «κοινωνίας» επεξεργάστηκαν κατά τη δεκαετία του '80 ανθρωπολόγοι και κοινωνιολόγοι, σχεδόν ταυτόχρονα αλλά από πολύ διαφορετικές αφετηρίες και με πολύ διαφορετικές θεωρητικές αναφορές και επιστημολογικά ζητούμενα. Για παράδειγμα, οι διακριτές συμβολές, με αφετηρία διαφορετικές επιστημολογίες, του ανθρωπολόγου Έρικ Γουλφ και του κοινωνιολόγου Μισέλ Μαφιεσολί, που δημοσιεύτηκαν και οι δύο το 1988⁴.

Ενάντια στην κυρίαρχη τότε εννοιολόγηση των διαφορετικών «κοινωνιών» ως χωριστών και δομημένων ενοτήτων, ο Έρικ Γουλφ, παράλληλα με πολλούς άλλους ανθρωπολόγους εκείνη την εποχή, πρότεινε μια προσέγγιση που τόνιζε την εσωτερική ετερογένεια, τις διαντιδράσεις και τις αλληλοδιεισδύσεις καθώς και την πολυπλοκότητα των κοινωνικών μορφωμάτων⁵. Σύμφωνα με τη διατύπωσή του: «Να σκεφτούμε τα φαινόμενα με ευέλικτους και ανοιχτούς τρόπους, συσχετικά – με όρους σχέσεων που δημιουργούνται, κατασκευάζονται, επεκτείνονται, καταργούνται· με όρους τομών και αλληλεπικαλύψεων παρά με όρους στέρεων, διακριτών, ομοιογενών οντοτήτων που παραμένουν ακατάλυτες, αδιαμφισβήτητες και αναλλοίωτες» (759).

Βάση του σχετικού προβληματισμού ήταν η πρόκληση να επιτευχθεί η συμπληρωματικότητα της αντικειμενικής και της υποκειμενικής διάστασης, που χαρακτήριζαν αφενός την κοινωνική ανθρωπολογία, με τη δομολειτουργιστική προσέγγιση των κοινωνικών σχέσεων στη βάση της μορφής τους, και αφετέρου την πολιτισμική ανθρωπολογία, με την έμφαση στο νόημα που δίνουν τα υποκείμενα στις

⁴ Eric R. Wolf, "Inventing Society", *American Ethnologist* 15/4 (1988): 752-761 και Michel Maffesoli, *Le temps des tribus : le déclin de l'individualisme dans les sociétés de masse*, Méridiens Klincksieck, Παρίσι 1988.

⁵ Στο ίδιο.

ποικίλες εκδοχές αλληλόδρασής τους με άλλα. Η σύνθεση αυτή έγινε μέσα από την έννοια της «κοινωνικότητας».

Έκτοτε προτάθηκαν πολλές εναλλακτικές εκδοχές για την προσέγγιση των κοινωνικών σχέσεων, που ο ανθρωπολόγος Άνταμ Κούπερ συγκέντρωσε το 1992 σε έναν συλλογικό τόμο με τίτλο *Εννοιολογώντας την κοινωνία*⁶. Η έννοια της «κοινωνικότητας» έγινε αντικείμενο επεξεργασίας κυρίως στο εσωτερικό της ανθρωπολογίας της Μελανεσίας, και ειδικότερα στο έργο της βρετανίδας Μαριλίν Στραδέρν⁷. Στόχος της ήταν να κατανοηθεί ο συσχετικός χαρακτήρας της παραγωγής του πολιτισμικού νοήματος χωρίς να διαχωριστεί η συμβολική διάσταση από την κοινωνική δράση.

Σύμφωνα με τις παραπάνω προσεγγίσεις, το πολιτισμικό νόημα των κοινωνικών σχέσεων δεν είναι δεδομένο, αλλά ζητούμενο. Η «κοινωνικότητα» αφορά τους πολιτισμικούς σχηματισμούς στη βάση των οποίων διαμορφώνονται οι ανθρώπινες σχέσεις. Με άλλα λόγια, αναφέρεται σε νοήματα και σύμβολα με τα οποία τα άτομα επενδύουν τον κόσμο τους. Πρόκειται για δυναμική διαδικασία που επιτρέπει στα υποκείμενα να δρουν με τρόπο μεταβαλλόμενο και ανάλογο με τα συμφραζόμενα, να συγκροτούν και να μετασχηματίζουν το νόημα όσων τα περιβάλλουν. Σε αυτό το πλαίσιο, οι πολιτισμικές κατηγορίες με βάση τις οποίες οι άνθρωποι οργανώνουν τις σχέσεις τους δεν είναι δεδομένες: η «κοινωνία», αλλά εξίσου η «συγγένεια», η «φιλία», ο «τόπος», η «νεολαία», το «φύλο» κτλ., και φυσικά η «κοινωνία», παύουν να είναι σταθερές και δεδομένες κατηγορίες, για να γίνουν πολιτισμικά –και επομένως ιστορικά– συγκροτημένες κατηγορίες. Η έρευνα οφείλει να συγκεντρώσει και να αποκρυπτογραφήσει το ευέλικτο και μεταβαλλόμενο ειδικό νόημα αυτών των κατηγοριών σε συγκεκριμένα κάθε φορά συμφραζόμενα και να επεξεργαστεί τις σχέσεις αυτών των κατηγοριών με επίσημους και συστηματικούς λόγους γι' αυτές.

Για τους κοινωνιολόγους, από την άλλη, οι οποίοι εξακολουθούν να εστιάζουν σε μια –λιγότερο ή περισσότερο– «αντικειμενική» θεώρηση των κοινωνικών σχέσεων, η «κοινωνικότητα» τείνει περισσότερο να εκφράζει τον χαρακτήρα των σχέσεων αυτών

⁶ Adam Kuper (επιμ.), *Conceptualizing Society*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1992.

⁷ Lisette Josephides, “Metaphors, Metathemes, and the Construction of Sociality: A Critique of the New Melanesian Ethnography”, *Man* 26/1 (1991): 145-161.

στην εποχή μας. Με άλλα λόγια, προτείνεται ως συνώνυμη συγκεκριμένου τύπου κοινωνικών σχέσεων, είτε πρόκειται για τις «φυλές» του Μισέλ Μαφιεζολί είτε για τη «μετανεωτερικότητα» του Ζίγμουντ Μπάουμαν⁸. Το επιχείρημα είναι ότι η «κοινωνικότητα» εκφράζει καλύτερα από τις κλασικές κατηγορίες της κοινωνικής θεωρίας τις σύγχρονες μορφές των ανθρώπινων σχέσεων. Ωστόσο, αγκιστρωμένη όπως είναι στο παρόν, η προσέγγιση αυτή είναι, κατά τη γνώμη μου, λιγότερο χρήσιμη για την ιστορική μελέτη των συσχετικών σχηματισμών και των νοημάτων με τα οποία αυτοί επενδύονται στο πλαίσιο του ανθρώπινου βίου σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές άλλες από το τέλος του 20ού αιώνα. Κυρίως όμως δεν μοιάζει να προβληματοποιεί τις κατηγορίες αυτές, να αναζητά τις πολιτισμικές προκείμενες της κατασκευής τους.

Από τη σκοπιά των ιστορικών, η κριτική στην έννοια της «κοινωνίας» συνδέεται συχνά με τις ιστοριογραφικές αναταράξεις που συνήθως κωδικοποιούνται –ανεπαρκώς, κατά τη γνώμη μου– με τον όρο «γλωσσολογική» ή «πολιτισμική» στροφή⁹. Η κριτική αυτή πήρε διάφορες μορφές. Ορισμένοι, όπως ο ιστορικός Κιθ Μπέικερ ή ο ιστορικός κοινωνιολόγος Ουίλιαμ Σίγουελ, έκαναν την ιστορία της έννοιας της «κοινωνίας»: έδειξαν ότι πρόκειται για επινόηση της εποχής του Διαφωτισμού, υποκατάστατο της θρησκείας, που έκτοτε αποτέλεσε αντικείμενο διαδοχικών μετασχηματισμών μέσα από τους οποίους απέκτησε το χαρακτήρα της σταθερής, μόνιμης και προφανούς κατηγορίας¹⁰. Άλλοι, όπως οι ιστορικοί Μέρι Πούβι, Σόνια Ρόουζ και Λέονορ Ντάβιντοφ, τόνισαν τον ιστορικό χαρακτήρα της διαδικασίας μέσα από την οποία το «κοινωνικό» αναδύθηκε ως διακριτή σφαίρα της ανθρώπινης δραστηριότητας, που

⁸ M. Maffesoli, *Le temps des tribus*, Zygmunt Bauman, *Intimations of Postmodernity*, Λονδίνο 1992, 91.

⁹ Δεν θα επιχειρήσω εδώ να αφηγηθώ τις σχετικές αντιπαραθέσεις: το έχουν κάνει άλλοι επανειλημμένα. Παραπέμπω, για παράδειγμα, στο βιβλίο του Τζέοφ Ίλι, *Μια στριφτή γραμμή. Από την πολιτισμική ιστορία στην ιστορία της κοινωνίας*, που θεωρώ πολύ καλή εισαγωγή στις συζητήσεις γύρω από την κριτική της κλασικής κοινωνικής ιστορίας σε πολλές δυτικές χώρες κατά τη διάρκεια των τελευταίων τριάντα χρόνων. Geoff Eley, *A Crooked Line: From Cultural History to the History of Society*, University of Michigan Press, Αν Άρμπορ 2005.

¹⁰ Keith Baker, “Enlightenment and the Institution of Society: Notes for a Conceptual History”, στο Willem Melching – Wyger Velema (επιμ.), *Main Trends in Cultural History: Ten Essays*, Rodopi, Άμστερνταμ και Ατλάντα 1994; William Jr. Sewell, *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*, κυρίως το κεφ. 10, “Refiguring the ‘Social’ in Social Science: An Interpretivist Manifesto”, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2005.

απαιτούσε ειδική πολιτική διαχείριση¹¹. Άλλοι πάλι επεξεργάστηκαν, με διαφορετικούς τρόπους, κριτικές προσεγγίσεις του «κοινωνικού» σε μια προσπάθεια να υπερβούν την εννοιολόγησή του ως «υποστασιοποιημένου συνόλου» (W. Sewell) ή τη γενικευμένη, κοινότοπη οπτική που βλέπει την «κοινωνία» ως δομική, υπόγεια πραγματικότητα (P. Joyce). Υποστήριξαν μια νέα συνομιλία με τις κοινωνικές επιστήμες που θα οδηγήσει σε νέο στοχασμό για το κοινωνικό, με τρόπο ώστε η κοινωνική και η πολιτισμική ιστορία να συνδεθούν με τα βασικότερα πολιτικά ζητήματα της εποχής μας. Δίνοντας έμφαση στα ιστορικά δεδομένα έναντι των μεγάλων θεωρητικοποιήσεων, συναντήθηκαν σε ό,τι μπορούμε να αποκαλέσουμε σχέδιο για μια μετα-γλωσσολογική κοινωνική ιστορία: αναφέρομαι, για παράδειγμα, στον Σίγουελ και τις «λογικές της ιστορίας», τον Πάτρικ Τζόις και το μείγμα δικτύων, δρώντων και κυβερνητικότητας που προτείνει, τον Μιγκέλ Καμπρέρα και την «μετα-κοινωνική ιστορία» του ή, παλαιότερα, στον Μπερνάρ Λεπετί και την «κριτική στροφή» του¹². Σε κάθε περίπτωση, ζητούμενο και εδώ, μολονότι με λιγότερο σαφές περιεχόμενο, είναι η σύνδεση ανάμεσα στο αντικειμενικό και το υποκειμενικό, η αναζήτηση του μεταβαλλόμενου πολιτισμικού νοήματος των κοινωνικών σχέσεων.

Όλες αυτές οι επεξεργασίες προτάθηκαν ως τρόποι εξόδου από τις μεγάλες αντιπαραθέσεις, συχνά έντονες, που διαπέρασαν τις ιστορικές κοινότητες ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '90, η αλήθεια είναι κυρίως στο αγγλοσαξονικό κόσμο και λιγότερο σε χώρες όπως η Γαλλία ή η Γερμανία¹³. Όπως και να έχει, ορισμένες παρεμβάσεις αντιμετωπίζουν το «κοινωνικό» ως συμβολική κατασκευή – όπου επιχειρείται να συνδυαστεί το γλωσσικό και το συμβολικό περιεχόμενο, ενώ τονίζουν

¹¹ Mary Poovey, *Making a social body. British cultural formation, 1830-1864*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1995· Sonya O. Rose, “Gender and Labor History. The nineteenth-century legacy”, *International Review of Social History*, 38 (1993): 145-162· Leonore Davidoff, “Regarding Some ‘Old Husbands’ Tales’: Public and Private in Feminist History”, στο βιβλίο της, *Worlds Between. Historical Perspectives on Gender & Class*, Polity Press, Cambridge 1995, 227-276.

¹² Patrick Joyce, “What is the Social in Social History”, *Past and Present* 205 (2009): 175-210· Patrick Joyce (επιμ.), *The Social in Question. New Bearings in History and the Social Sciences*, Routledge, Λονδίνο 2002· Miguel A. Cabrera, *Postsocial History. An Introduction*, trad. Marie McMahon, Lexington Books, Οξφόρδη 2004· Bernard Lepetit (επιμ.), *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*, Albin Michel, Παρίσι 1995.

¹³ Για την περίπτωση της Γαλλίας, ενδιαφέρουσα είναι η κριτική του Ζεράρ Νουαριέλ, τόσο γενικά όσο και ειδικότερα στο ιστοριογραφικό σχέδιο του Μπερνάρ Λεπετί. Gérard Noiriel, *Sur la ‘crise’ de l’histoire*, Belin, Παρίσι 1996.

τη συσχετική διάσταση στη διαμόρφωσή του· άλλες πάλι εστιάζουν κυρίως στην εμπρόθετη δράση και τα δίκτυα εξουσίας. Πολλοί ιστορικοί προτιμούν πλέον να θέτουν τις λέξεις «κοινωνικό» και «κοινωνία» σε εισαγωγικά παρά να προτείνουν έναν εναλλακτικό όρο. Άλλοι αποφεύγουν υπόρρητα τον όρο «κοινωνία» και καταφεύγουν στην «κοινωνικότητα», χωρίς όμως επεξηγήσεις.

Ότι οι έννοιες με τις οποίες ταξινομούνται σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και συμφραζόμενα οι κοινωνικές σχέσεις είναι πολιτισμικές κατασκευές που χρειάζεται να προβληματιστούν αποτελεί για πολλούς ιστορικούς σήμερα κοινό τόπο. Πιο δύσκολα ωστόσο εντοπίζει κανείς συστηματικές απόπειρες να εννοιολογηθεί η «κοινωνικότητα» με το περιεχόμενο που είδαμε παραπάνω, παρά τη διάχυτη αμηχανία απέναντι στην ανεπάρκεια των τρεχουσών εννοιών και τις επιφυλάξεις για τη χρήση τους. Όπως σημειώνει πρόσφατα ο Πάτρικ Τζόις, οι πιο ενδιαφέρουσες θεωρητικές επεξεργασίες του «κοινωνικού» προκύπτουν από διάλογο ανάμεσα στην κοινωνική θεωρία και τα εμπειρικά ιστορικά δεδομένα. Μέσα από τη διαδικασία αυτή αποφεύγεται η τρέχουσα ακόμη πρακτική να εφαρμόζονται οι έννοιες της κοινωνικής θεωρίας στα δεδομένα, και δίνεται σε αυτά η δυνατότητα να συμβάλλουν στον αναλυτικό μετασχηματισμό των εννοιών¹⁴.

Η προβληματική που αναπτύσσαμε στο αρχικό μας σκεπτικό μοιράζεται αρκετά σημεία με τις παραπάνω προσεγγίσεις, αλλά χρειάζεται ακόμη αρκετή επεξεργασία. Υποστηρίζαμε εκεί ότι η κοινωνικότητα μας επιτρέπει να αποφύγουμε τις αμφισημίες άλλων εννοιών, αλλά και την υποστασιοποίηση· να εστιάσουμε δηλαδή στη διαδικασία μέσα από την οποία συνάπτονται οι σχέσεις στο πλαίσιο των συλλογικοτήτων που μελετάμε, στο πολιτισμικό περιεχόμενο που τους δίνουν τα υποκείμενα και στις μορφές συλλογικής δράσης που αναπτύσσουν στο δημόσιο χώρο, μέσα από τις οποίες συγκροτούνται ως συλλογικά υποκείμενα με συγκεκριμένα κάθε φορά νοήματα. Προσφέρεται επίσης για μια διευρυμένη εννοιολόγηση του πολιτικού που δεν ταυτίζεται μόνο με αιτήματα προς το κράτος αλλά αφορά ποικίλα πεδία¹⁵. Αναζητώντας «τους τρόπους με τους οποίους μέσα από την κοινή δημόσια δράση των υποκειμένων

¹⁴ Patrick Joyce, “What is the Social in Social History?”.

¹⁵ Βλ. το αρχικό σκεπτικό της ερευνητικής πρότασης, 9-10, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

σηματίζονται πολιτικές ταυτότητες, πολιτικά σύμβολα και πολιτικοί λόγοι καθώς και τις διαφορετικές και μεταβαλλόμενες, γι' αυτό ασταθείς και με δυνατότητα ανατρεπτικών χρήσεων, νοήματοδοτήσεις τους», θέταμε ως βασικό μας ερώτημα κατά πόσο οι ποικίλες μορφές δημόσιας κοινωνικότητας «συγκροτούν, με ποιους τρόπους και σε ποια έκταση ένα πολυγλωσσικό/διαλογικό πολιτισμικό πεδίο και σε ποιο βαθμό αυτό αποκτά πολιτική έκφραση»¹⁶.

Διατυπωμένο με άλλα λόγια, το κοινό ζητούμενο των διαφορετικών μας μελετών περίπτωσης είναι κάθε φορά το κοινό πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνικών σχέσεων που συγκροτούν τυπικές ή άτυπες συλλογικές υποκειμενικότητες αλλά και των μορφών συλλογικής δημόσιας δράσης που αναλαμβάνουν. Αναζητούμε δηλαδή τους τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα που αναλαμβάνουν δράση νοηματοδοτούν τη συνάφεια μεταξύ τους στο πλαίσιο της συλλογικότητας που δρα σε σχέση με άλλες μορφές συνάφειας στο πλαίσιο της καθημερινότητάς τους. Αυτό το κοινό ζητούμενο δεν αποκλείει φυσικά άλλα, που θέτει κάθε επιμέρους μελέτη περίπτωσης ή η κάθε ερευνητική ομάδα.

Μεθοδολογικά τα παραπάνω ζητούμενα θέτουν αρκετά προβλήματα, τα οποία χρειάζεται να εντοπίσουμε και να αντιμετωπίσουμε. Το βασικό είναι πώς θα επιτύχουμε τη σφαιρική ανάλυση που απαιτεί η προσέγγιση της δημόσιας κοινωνικότητας και πώς θα συντονιστούμε μεταξύ μας. Οι μελέτες περίπτωσης που έχουμε προγραμματίσει επιτρέπουν να πειραματιστούμε με δύο στρατηγικές για να επιτύχουμε μια ανάλυση σε βάθος: από τη μια, την οριζόντια μελέτη, όπου μπορούμε να συγκρίνουμε περισσότερες συσσωματώσεις σε ομοειδές πλαίσιο· και από την άλλη, την κάθετη μελέτη μίας συσσωμάτωσης σε βάθος, η οποία επιδιώκει να ανιχνεύσει την κοινωνικότητα και σε πλαίσια έξω από εκείνο της συσσωμάτωσης.

Θα αναφερθώ συνοπτικά σε τρία βασικά μεθοδολογικά ζητήματα που χρειάζεται να συζητήσουμε. Είμαι σίγουρη ότι τόσο στην κουβέντα μας όσο και στη δουλειά μας θα προκύψουν και άλλα.

1) Πρώτο ζήτημα, να κατανοήσουμε τις σχέσεις που συνάπτουν τα υποκείμενα στο πεδίο της εκάστοτε έρευνάς μας, δηλαδή τα είδη της κοινωνικότητας που

¹⁶ Στο ίδιο, 12.

συναντάμε στις συσσωματώσεις που μελετάμε: είναι σχέσεις αμοιβαιότητας, ταυτότητας, ομοιότητας ως προς τα μέλη της; Πρόκειται για κάθετη ή οριζόντια κοινωνικότητα; Τα διαφορετικά είδη συλλογικότητων που μελετάμε, οι στόχοι, η οργάνωση, το εύρος των δράσεων, οι λόγοι που αναπτύσσουν, αλλά και κατά πόσο η δράση τους αναφέρεται προγραμματικά στα μέλη τους ή απευθύνεται προς τα έξω, είναι σημαντικοί παράγοντες που θα χρειαστεί να πάρουμε υπόψη μας. Η δουλειά που έχει γίνει από άλλους κοινωνικούς επιστήμονες μπορεί να μας είναι χρήσιμη εδώ. Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, ότι οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι που έχουν μελετήσει εθελοντικές συσσωματώσεις έχουν εστιάσει σε «τοπικούς» συλλόγους, έχουν μελετήσει δηλαδή κυρίως μορφές οριζόντιας κοινωνικότητας¹⁷. Αλλά και ιστορικές μελέτες κάθετης κοινωνικότητας, όπως είναι οι φιλάνθρωπικές συσσωματώσεις, έχουν χρησιμοποιήσει ανθρωπολογικές έννοιες, όπως το δώρο, στην ανάλυσή τους¹⁸. Οι ανθρωπολογικές επεξεργασίες για το πολιτισμικό περιεχόμενο της συνάφειας στην ελληνική κοινωνία μάς είναι σε αυτό το πλαίσιο ιδιαίτερα χρήσιμες. Η έρευνά μας θα επιτρέψει να διαπιστώσουμε κατά πόσο τα πορίσματά τους ισχύουν στον παρελθόντα χρόνο¹⁹.

2) Κατά δεύτερο λόγο, και σε άμεση συνάρτηση με το πρώτο, τίθενται τα παρακάτω ερωτήματα: Πώς μπορούμε να προσεγγίσουμε τη σκοπιά των υποκειμένων που μελετάμε ώστε να ανιχνεύσουμε τις πολιτισμικές ορίζουσες της συνάφειας και της δράσης στο πλαίσιο της συγκεκριμένης κάθε φορά συλλογικότητας; Ακόμη περισσότερο, πώς συνδέονται αυτές οι πολιτισμικές ορίζουσες με άλλες όψεις της κοινωνικότητας έξω από το πλαίσιο της εκάστοτε συσσωμάτωσης, στην καθημερινότητα των υποκειμένων που μελετάμε, στο βαθμό που μας το επιτρέπουν οι πηγές μας να το ανιχνεύσουμε; Είναι αλήθεια ότι αρκετές από τις μελέτες περίπτωσης περιλαμβάνουν στις πηγές τους προφορικές συνεντεύξεις, οι οποίες δίνουν, με την

¹⁷ Πρβλ. Κατερίνα Ροζάκου, «Οι πολιτικές του δώρου: Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις της εθελοντικής εργασίας με πρόσφυγες», Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, Μυτιλήνη 2007, όπου και η μελέτη δύο παραδειγμάτων εθελοντικών συσσωματώσεων κάθετης κοινωνικότητας.

¹⁸ Ενδεικτικά, Βάσω Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλάνθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25 (2003): 171- 184.

¹⁹ Ενδεικτικά, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

κατάλληλη επεξεργασία, πολλές δυνατότητες προς αυτή την κατεύθυνση. Χρειάζεται όσοι και όσες θα κάνουμε συνεντεύξεις να επεξεργαστούμε μια κοινή μεθοδολογία και να μοιραστούμε τη σχετική βιβλιογραφία. Θα μπορούσε να φτιαχτεί μια «οριζόντια» ομάδα με αυτό το αντικείμενο.

Οι περισσότεροι όμως θα δουλέψουμε με κείμενα, έντυπα ή αδημοσίευτα τεκμήρια ή τύπο. Σε αυτές τις περιπτώσεις, κοινή διάσταση των αναλύσεών μας, ανεξάρτητα από τα επιμέρους ζητούμενα της καθημιάς, θα είναι να συγκεντρώσουμε εκείνα τα στοιχεία που θα μας επιτρέψουν να απαντήσουμε (και) στα παραπάνω ερωτήματα, αναμειγνύοντας τη λογοθετική με τη συμβολική ανάλυση και την ανάλυση της δράσης, όπως μας προτρέπει η σχετική βιβλιογραφία. Σημαντική βοήθεια μπορεί εδώ να προσφέρουν οι δευτερογενείς μελέτες, στο βαθμό που υπάρχουν και αναφέρονται σε ζητήματα που αφορούν άλλες όψεις της καθημερινότητας των υποκειμένων που μελετάμε και τις οποίες θα πρέπει να αξιοποιήσουμε για να κατανοήσουμε την πολιτισμική λογική με την οποία οργανώνονται οι κοινωνικές σχέσεις, μέσα και έξω από τις εθελοντικές συσσωματώσεις, τους συλλόγους και τα δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης.

Σε ό,τι αφορά την επεξεργασία κειμένων, ένα επιπλέον ζήτημα είναι η θεσμική, νομική γλώσσα των τυπικών συσσωματώσεων. Για παράδειγμα, τα καταστατικά των σωματείων: ενώ συντάσσονται με τυποποιημένο εν πολλοίς λόγο που θέτει όρια, συγχρόνως προσφέρουν πολύτιμο υλικό για να εξετάσουμε το νόημα που δίνουν στους στόχους, στην οργάνωση και στη δράση του τα υποκείμενα που παίρνουν την πρωτοβουλία να το ιδρύσουν και έχει μεγάλο ενδιαφέρον να εξετάσουμε κατά πόσο το νόημα αυτό μετασχηματίζεται στο χρόνο μέσα από τη δράση. Άλλο παράδειγμα, οι προκηρύξεις, οι ανακοινώσεις και οι αναγγελίες στον τύπο μορφών δημόσιας συλλογικής δράσης, παρά τον αλλιώς συχνά τυποποιημένο χαρακτήρα τους, δίνουν στοιχεία τόσο για το πώς την αντιλαμβάνονται όσοι φορείς την αναλαμβάνουν αλλά και τη συνάφεια που έχει το περιεχόμενό της με τις ορίζουσες του εντύπου που φιλοξενεί την είδηση. Εδώ, λ.χ., έχουμε περισσότερο τη δυνατότητα να δούμε τη σχέση ανάμεσα στις πολιτισμικές κατηγορίες στο πλαίσιο των συσσωματώσεων και σε εκείνες του «επίσημου» λόγου των εντύπων. Από την άλλη, στις περιπτώσεις μεμονωμένων συλλόγων που εξετάζουμε, πρακτικά συνεδρίων των ΔΣ, έντυπα του φορέα, αλλά και

το είδος και η συχνότητα των δράσεων μπορούν να αναλυθούν στην ίδια κατεύθυνση, με τα όρια του εκάστοτε υλικού.

Για να αναφερθώ στις επιμέρους ομάδες, για παράδειγμα, στην ομάδα της Κρήτης το περιεχόμενο που δίνουν στη «νεότητα» οι σύλλογοι που μελετούμε, πώς αλλάζει στο χρόνο αλλά και από σύλλογο σε σύλλογο, τα στοιχεία που συνέχουν τα μέλη του κάθε συλλόγου, οι τρόποι με τους οποίους αντιλαμβάνονται τις σχέσεις τους με τα υποκείμενα στα οποία απευθύνεται η δημόσια δράση τους συνιστούν, μαζί με άλλα, το περιεχόμενο της κοινωνικότητας στην εξειδίκευσή της με αναφορά τη «νεότητα», της οποίας το περιεχόμενο κάθε άλλο παρά δεδομένο είναι. Αντίστοιχα για τις υπόλοιπες ομάδες. Το περιεχόμενο, λ.χ., που παίρνει κατά τη μεταπολίτευση η «κοινωνία πολιτών», που μελετά η ομάδα της Αθήνας, δεν είναι σε αυτή την οπτική δεδομένο, αλλά ο προσδιορισμός και οι μετασχηματισμοί των εννοιολογήσεών του γίνονται μέρος της έρευνας. Όμοια και ο «χώρος» ή «τόπος», που μελετά η ομάδα της Μυτιλήνης και έχει περισσότερο μελετηθεί στο ελληνικό πλαίσιο, κυρίως από ανθρωπολόγους. Ο «τόπος» και ο «χώρος» είναι έννοιες που δεν έχουν δεδομένο περιεχόμενο στη συσχέτισή τους με συλλογικές υποκειμενικότητες, αλλά αυτό θα προσδιοριστεί στις επιμέρους μελέτες περίπτωσης ανάλογα με το πεδίο αναφοράς των συλλογικών υποκειμένων και τους δικούς τους αυτοπροσδιορισμούς: «τοπικοί» σύλλογοι, «προσφυγικοί» σύλλογοι, σύλλογοι «γειτονιάς» κτλ. Πρόκειται για ταξινομία η οποία χρειάζεται να προβληματιστεί αντί να θεωρηθεί δεδομένη: να διερευνηθεί τι περιεχόμενο παίρνουν οι συγκεκριμένοι προσδιορισμοί, σε τι πολιτισμικές παραδοχές και νοήματα στηρίζονται. Ζητούμενο είναι να την υπερβούμε και όχι να την υιοθετήσουμε.

2) Τρίτο ζήτημα είναι εκείνο των μετασχηματισμών που υφίσταται στο χρόνο η σχέση ανάμεσα, από τη μια μεριά, στο δημόσιο και το ιδιωτικό και από την άλλη, ανάμεσα στα συλλογικά υποκείμενα και το κράτος. Υπάρχει βέβαια πολύ μεγάλη διαφορά ανάμεσα στα δύο. Όπως αναφέρουμε και στο αρχικό κείμενο (κείμενο εργασίας 1), το ζήτημα αυτό έχει μελετηθεί κυρίως για το 19^ο αιώνα και οι περισσότερες σύγχρονες μελέτες τονίζουν το ρευστό και μεταβαλλόμενο χαρακτήρα των ορίων ανάμεσα στις παραπάνω δυαδικότητες και με πολύ διαφορετικές θεωρητικές επιλογές ανάλογα αν η εστίαση είναι στις σχέσεις με το ιδιωτικό ή στις σχέσεις με το κράτος.

Οι σχέσεις με το ιδιωτικό μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα γιατί εκεί μπορούμε να ανιχνεύσουμε τις πολιτισμικές ορίζουσες που αναζητούμε, καθώς είναι πιθανό το πολιτισμικό νόημα της συνάφειας στο επίπεδο της δημόσιας κοινωνικότητας που ανιχνεύουμε να αντλεί σύμβολα από και να νοηματοδοτείται με βάση το ιδιωτικό. Με άλλα λόγια, οι συμβολικές κατηγορίες της συνάφειας που μελετάμε συγκροτούνται όχι μόνο σε σχέση με το αντικείμενό τους, εσωτερικά (δηλαδή τους συλλόγους ή τις συλλογικότητες), αλλά και σε σχέση με σφαίρες έξω από το πεδίο δράσης της μελέτης μας, δηλαδή σε σχέση με άλλα είδη κοινωνικότητας, ιδίως στο πεδίο της καθημερινότητας και του ιδιωτικού. Μελέτες που περιλαμβάνουμε στη βιβλιογραφία και αναφέρονται κυρίως σε συσσωματώσεις του 19^{ου} αιώνα αστικών στρωμάτων έχουν προσεγγιστεί με σχετικό τρόπο. Σε ό,τι αφορά τον 20ό αιώνα, που αποτελεί το δικό μας χρονικό πεδίο, μοιάζει να γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα προς αυτή την κατεύθυνση.

Οι σχέσεις με το κράτος, από την άλλη, εξετάζονται συνήθως σε μια κλασική προσέγγιση, που αντλεί από άλλες λογικές από τις εκείνες που μας ενδιαφέρουν εδώ. Ενώ για το 19^ο αιώνα οι σχέσεις αυτές έχουν μελετηθεί διεξοδικότερα στη διεθνή βιβλιογραφία σε αναφορά κυρίως με τους συλλόγους (βλ. τη γενική μας βιβλιογραφία), για τον 20ό αιώνα, όσα γνωρίζουμε για τους μετασχηματισμούς στις σχέσεις των εθελοντικών συσσωματώσεων με το κράτος αφορούν κυρίως τον αγγλο-αμερικανικό κόσμο και προέρχονται κατά κύριο λόγο από την πολιτική επιστήμη. Τα σχετικά αφηγήματα τονίζουν τη μετάβαση από τις εθελοντικές συσσωματώσεις κατά την προπολεμική περίοδο στις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις κατά τη μεταπολεμική. Σε κάθε περίπτωση, αναδεικνύουν τη μεταβαλλόμενη αλλά συνεχή διαπλοκή τόσο με το κράτος όσο με τις διαφορετικές εκφάνσεις του ιδιωτικού. Για παράδειγμα, σε ό,τι αφορά τις σχέσεις με το κράτος τόσο σε νομικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο, φαίνεται ότι η παραπάνω μετάβαση ταυτίζεται με τη μετακίνηση από την άμεση ή έμμεση χρηματοδότηση στη διαχείριση διαμέσου της φορολογίας. Οι σύγχρονες μελέτες προβληματοποιούν ζητήματα που παλαιότερα θεωρούνταν δεδομένα, όπως ο εθελοντικός χαρακτήρας των συλλογικοτήτων, ο μη κερδοσκοπικός τους χαρακτήρας και η αυτονομία τους από τους κρατικούς μηχανισμούς, ενώ πρόσφατα στρέφονται σε άλλα, εισάγοντας την πολιτισμική διάσταση, όπως το «κοινωνικό συνδέειν» (connectedness) (ή το «κοινωνικό κεφάλαιο» του Putman) των μελών μιας συλλογικότητας, τα κίνητρα των συμμετεχόντων ή επίσης τις αντιλήψεις και τις

στρατηγικές των υποκειμένων στα οποία απευθύνεται ενδεχομένως η δράση της συλλογικότητας²⁰. Οι προσεγγίσεις αυτές χρειάζονται προσοχή, ακριβώς επειδή βρίσκονται σε διαφορετική ερευνητική λογική από τη δική μας, έχουν διαφορετικά ζητούμενα και δεν πρέπει να μας εγκλωβίσουν σε μια θεσμική θεώρηση των συλλογικοτήτων που μελετούμε.

Μεθοδολογικά μιλώντας πάντα, το πρόγραμμά μας συνιστά πρόκληση. Η πρόκληση εντοπίζεται στο ίδιο το κεντρικό ζητούμενο, τις μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20ού αιώνα, εφόσον πάρουμε τις έννοιες που χρησιμοποιούμε στα σοβαρά. Οι υποθέσεις εργασίας που έχουμε να επεξεργαστούμε είναι πολλές και εξαρτώνται από τις επιμέρους περιπτώσεις στο χρόνο και το χώρο, αλλά θεωρώ ότι περιστρέφονται γύρω από ορισμένα βασικά ερωτήματα: Τι σημαίνει να οργανώνεται η κοινωνικότητα υπό το πρίσμα της θεσμικής ή της μη θεσμικής συσσωμάτωσης; Πώς φιλτράρεται ο πολιτισμικός προσανατολισμός μέσα από τη θεσμική / νομική μορφή της συλλογικότητας που εξετάζουμε; Σε ποιο βαθμό υπερτερούν οι θεσμικές μορφές της δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20ού αιώνα σε σχέση με τις μηθεσμικές, τα άτυπα δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης ή τις άτυπες συλλογικές υποκειμενικότητες, που επίσης μελετάμε παραδείγματά τους; Εντοπίζουμε στον 20ό αιώνα, όπως γνωρίζουμε ότι συνέβαινε στον 19^ο, ιδιαίτερη ροπή για θεσμικές συσσωματώσεις στην ελληνική κοινωνία και αν ναι, τι σημαίνει αυτό με πολιτισμικούς όρους;

Σε κάθε περίπτωση, χρειαζόμαστε να επεξεργαστούμε τις κοινές μας προκείμενες ώστε να πετύχουμε τη συνοχή του προγράμματος. Από αυτό εξαρτάται η επιτυχία μας.

²⁰ Συνθετικές προσεγγίσεις βλ. στα Alan Kidd, “Civil Society or the State?: Recent Approaches to the History of Voluntary Welfare”, *Journal of Historical Sociology* 15/3 (2002): 328-342 και Peter Dobkin Hall, “A Historical Overview of Philanthropy, Voluntary Associations, and Nonprofit Organizations in the United States, 1600-2000”, στο W.W. Powell – R. Steinberg (επιμ.), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook*, Yale University Press, Γέιλ 2006, 32-65. Επίσης, Robert D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon & Schuster, Νέα Υόρκη 2000.

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.